

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐՈՒ ՀԱՅԵՑԱԿԵՏՆ ԸՍՏ «ՊՖԱԼՅՅԱՆ ԾՐԱԳՐԻ» ԱՇՈՏ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հոդվածում քննության են ենթարկվում Իսրայել Օրու հայաստանի ազատագրման ձգտումները՝ նրա գործունեության առաջին շրջանում, երբ նա հայերի ազատագրության հույսը կապում էր Եվրոպական տերությունների հետ: Փաստերի համադրական քննությամբ այնտեղ փորձ է արված ապացուցելու, որ Իսրայել Օրու «Պֆալցյան ծրագիրը» ամբողջությամբ հետևանք էր քաղաքական ռոմանտիզմի, երբ նա ցանկալին շփոթում էր իրականի հետ: Այնտեղ համկոդմանիորեն վեր են հանված նրա ծրագրի ձախողման պատճառները, ինչպես նաև Իսրայել Օրու քաղաքական հայեցակետը Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ:

Բանալի բառեր – Իսրայել Օրի, քաղաքական միտք, հայեցակետ, Արևելյան Հայաստան, ազատագրում, քաղաքական հաշվարկ, քաղաքական ռոմանտիզմ, քրիստոնյա երկրներ, օգնություն, քաղաքական շահ, Ավստրիայի կայսր, Տոսկանայի դուքս, Պֆալցի կուրֆյուրստ, Ռուսաստանի ցար, «Պֆալցյան ծրագիր»

Իսրայել Օրու կյանքի ու գործունեության մասին բազմաթիվ հրապարակումներ են եղել և թվում է թե այդ առումներով գիտական նոր ասելիք չի մնացել: Բայց կարծում ենք, որ այնքան էլ այդպես չի, որովհետև կարևորագույն խնդիր է մնում արդյունավետության տեսանկյունից նրա քաղաքական նպատակադրումների վեր հանելը, դրանցում ռոմանտիզմի ու իրականի տարանջատումը և մատնանշումն այն նորի, որն առկա էր նրա քաղաքական մտածողության մեջ: Հենց սկզբից ցանկանում ենք շեշտել, որ մեր կարծիքով այնքան էլ ճիշտ չէ Օրուն ներկայացնել որպես հայ ազգային-ազատագրական շարժման

գործիչ, ինչպես արվել է հաճախ, այլ՝ հայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչ, քանի որ նրա գործունեության շրջանում ոչ մի ազատագրական շարժում էլ չի եղել: Նա չի հանդիսացել ո՛չ ազատագրական շարժման առաջնորդ և ո՛չ էլ կազմակերպիչ, այլ՝ հայ քաղաքական-դիվանագիտական մտքի կրող, որը ծրագիր է մշակել Հայաստանի ազատագրության համար և այդ ծրագիրը պատմական քննություն չի բռնել:

Իսրայել Օրու քաղաքական գործունեությունն սկսվել է նախ Եվրոպայում, ուր նա անցել էր Հ. Ջուղայեցու մահից հետո (1680թ.): Վերջինիս պատվիրականության անդամներից Սիսիանի Մելիք Իսրայելը, որը սերում էր Պռոշյան իշխանական տոհմից, Հայաստան վերադառնալուց առաջ որդուն այնտեղ էր ուղարկել՝ կրթություն ստանալու նպատակով: Սակայն, դեպքերի բերումով Օրին ոչ թե կրթություն է ստանում, այլ՝ դեգերում է նախ՝ Վենետիկում (1680-83թթ.), ապա՝ Ֆրանսիայում: Նա մասնակցում է XVII դարի 90-ական թթ. տեղի ունեցած անգլո-ֆրանսիական պատերազմին՝ ֆրանսիացիների կողմից, որի ընթացքում գերվում է անգլիացիներից (1695թ.), բայց պատերազմի ավարտին ազատ է արձակվում: Ապա ծառայելով ֆրանսիական բանակում՝ նա ձեռք է բերում ռազմական գիտելիքներ, ստանում է սպայի աստիճան:

Պատերազմի ավարտից հետո (1695թ.) նա անցնում է Հռենոսյան Պֆալց, որի կենտրոն Դյուսելդորֆ քաղաքում ծառայության է անցնում կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի մոտ, նշանակվելով Հայդելբերգ և Մանհայմ քաղաքի մատակարարման կոմիսար: Ահա այստեղ է, որ նա սկսում է ձեռնամուխ լինել Հայաստանի ազատագրության իր ծրագրերի իրականացման: Որո՞նք էին այդ ծրագրերի առաջ գալու քաղաքական նախադրյալները:

Դեռևս Օրու Եվրոպա մուտք գործելու օրերին Թուրքիան պատերազմի մեջ էր Ավստրիայի և Եվրոպական այլ տերությունների հետ: Օսմանյան բանակը մեծ վեզիր Կարա Մուստաֆա Քյոփրյուլյուկի (1676-1683) շնորհիվ կարողանում է բարձրացնել իր

մարտունակությունը և ճնշել խռովությունները Փոքր Ասիայում և Միջինասիայում¹: Այնուհետև այն հասավ մինչև Վիեննա «և պաշարման ենթարկեց Հաբսբուրգների այդ ոստանը»²: Մակայն, Լեհաստանի թագավոր Յան Սոբեսկին Վիեննայի պարիսպների տակ ջախջախիչ պարտության մատնեց թուրքերին: Չի սխալվում Լեոն, գրելով, որ «Այդ պարտությունն ահագին տպավորություն թողեց: Եվրոպայում երեք պետությունների դաշնակցությունը (Ավստրիա, Լեհաստան և Վենետիկ) պաշտպանական դիրքից դուրս գալով³ դիմեց հարձակողական գործողությունների»³:

Դաշնության միանալու առաջարկ եղավ նաև Ռուսաստանին, ուր Ավստրիան մի դեսպանություն առաքեց Բրյունբերգի գլխավորությամբ: Վերջինս Մոսկվայում արտասանած իր ճառում մասնավորապես նշում է, որ «Ամբողջ Հունաստանը և Ասիան սպասում են Ձեզ ... Սառցակույտն արդեն ճեղքվել է: Առյուծն արդեն պատրաստվում է արծիվների կերակուր դառնալ...: Ամբողջ Հունաստանը և Ասիան սպասում են ձեզ ...»⁴:

Եվ ահա Ռուսաստանը նույնպես միանում է դաշնությանը, որը հայտնի է որպես «Սրբազան լիգա»: Քաղաքական և ռազմական իրադարձությունների այս ընթացքը հույսեր արթնացրեց թուրքահպատակ քրիստոնյաների մոտ, որոնց նաև իրենց կողմը գրավելու հույսով խոստումներ էին տալիս հիշյալ տերությունները:

«Սրբազան լիգայում» պակաս դերակատարություն չունեին և Հովհան Վիլհելմը, որի հետ բանակցություններից էլ սկսում է իր քաղաքական գործունեությունն Իսրայել Օրին՝ հանուն հայ ժողովրդի ազատագրության: Պֆալցը ևս մասնակցում էր ընդդեմ Թուրքիայի մղված պատերազմին:

Իսրայել Օրին Հովհան Վիլհելմին տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի մասին, մանրամասներ հաղորդում Հ.

¹ Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների միջին դարերի պատմություն, Երևան, 1973, էջ 33:

² Լեոն, Երկերի ժողովածու, երրորդ հատոր, Երևան, 1973, էջ 33:

³ Նույն տեղում:

Ջուդայեցու գումարած Էջմիածնի ժողովի և նրա ձախողված առաքելության մասին՝ ջանք ու եռանդ չխնայելով ձեռք բերելու համար նրա շահագրգռությունը հայության ազատագրության գործում:

Օրին կուրֆյուրստին «ներշնչում է այն միտքը, որ իրենց ազատագրության համար Իրանի և Թուրքիայի դեմ պայքարող Հայաստանն ու Վրաստանը բնական պատվար ու դաշնակից են Թուրքիայի դեմ պատերազմող եվրոպական պետություններին և **ռազմական ոչ մեծ օժանդակությամբ դժվար չի լինի կորզել Հայաստանը՝ իր օրհասն պարող Իրանի ճանկերից և կուրֆյուրստին բազմեցնել հայոց գահին: Օրին կարողացավ հավաստել, թե իր ազատությունը երազող հայ ժողովուրդը պատրաստ է նետվելու կաթողիկ եկեղեցու զիրկը»⁵: (Ընդգծումը մերն է - Ա. Ն.)**

Հատկապես մեր ընդգծած պարբերությունից հետևյալ եզրակացություններին ես հանգում.

Առաջին. Փաստորեն Օրին ծրագրել է Արևելյան և ոչ թե Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությունը, որը նշանակում էր վերոհիշյալ ստերությունների պատերազմ Իրանի հետ: Իսկ այս պետություններին արդյո՞ք դա ձեռնտու էր: Կարծում ենք, որ ոչ:

Երկրորդ. Իսրայել Օրին նույնպես իր նախորդների նման կաթողիկ եկեղեցուն միանալու երաշխիք էր տալիս, որի հիմքերը նրան ոչ ոք չէր տվել՝ ո՛չ հայոց կաթողիկոսը և ո՛չ էլ հայ ժողովուրդը, որը նրա մասին չէր էլ լսել:

«Գերմանական սրբազան կայսրության» երկրները Ավստրիայի գլխավորությամբ ամեննին էլ հակված չէին կարող լինել Իրանի դեմ պատերազմ սկսելուն, բայց նրանց ձեռնտու էր Թուրքիայի թիկունքում անկախ պետականությունների ստեղծումը: Այս առումով նրանք ավելի շատ ցանկանում էին տեսնել հայ և վրաց ժողովուրդների ապստամբությունը, քան թե ցանկանում էին իրենք պատերազմ սկսել՝ որպես ազատարարներ: Թերևս սրանով պետք է բացատրել

⁴ Նույն տեղում, էջ 33:

⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ, հIV, էջ 120:

այն հանգամանքը, որ Վիլիելմը Օրիին առաքում է Հայաստան՝ ճշտելու տեղի և Վրաստանի ղեկավար ուժերի տրամադրությունները: Հովհան Վիլիելմի վրաց Գեորգի XI թագավորին, Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսներին, վրաց իշխաններին և հայ մելիքներին Օրու տեղեկության վրա գրած նամակները վկայում են այն մասին, որ նա այնքան էլ տեղյակ չի եղել Անդրկովկասում տեղի ունեցած իրադարձություններից: Ինչպես նկատել է Աշ. Հովհաննիսյանը՝ «Գրությունները ուղղված էին այնպիսի հասցեներով, որոնք անկարող էին դարձնում հանձնումը: Աղվանից կամ Գանձասարի Փիլիպոս կթողիկոսը, որին, մելիքների ասելով ուղղված էր գրություններից մեկը, անգոյ դեմք է: Օրիի ժամանակ այդ անունով կաթողիկոս չէր եղել ու չկար ոչ Գանձասարում, ոչ այլուր: Ինչ վերաբերվում է Էջմիածնի Եղիազար կաթողիկոսին, որին ուղղված էր կուրֆյուրստի նամակը գրվելու պահին նրա մահից անցած էր արդեն յոթ տարի: Հայրենիքից կտրված Օրին անտեղյակ էր մնացել այդ փաստին և չէր լսել տակավին նրա հաջորդի՝ Նահապետ կաթողիկոսի անունը: Ոչ միայն պատմական, այլև կենդանի մարդ էր վրաց «մեծ իշխան» Գուրգեն խանը, որին հասցեագրված էր կուրֆյուրստի երրորդ նամակը: Սակայն, արդեն 1696 թվականին, վրաց ապստամբությունը ճնշվելուց հետո, նա հնազանդվել էր իրանշահին, ընդունել մահմեդականություն և մեկնել Սպահան, ուր մայրաքաղաքի զորահրամանատարի պաշտոն էր վարում, հավատարիմ ծառայությամբ կտրելով ամեն մի կապ խռովալից իր անցյալի հետ»⁶ :

Աշ. Հովհաննիսյանի ընդհանրացումն հետևյալն է՝ «Օրիի քաղաքական տարեցույցը ըստ ամենայնի ետ էր մնացել Հայաստանի և Անդրկովկասի կենդանի իրականությունից»⁷:

Ձերժ մնալով փաստաբանի դերի հավակնությունից ցանկանում ենք շեշտել, որ Օրին չի գործել Անդրկովկասյան իրավիճակի ռեալ վերլուծության արդյունքում, որը նշանակում է, որ լուրջ հաշվեկշռի չի

⁶ Հովհաննիսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 11, էջ 283:

⁷ Նույն տեղում, էջ 283-284:

ենթարկել հայ և վրաց ժողովուրդների ապստամբության հնարավորությունը:

Օրինակ, Գեորգի XI-ին գրած նամակում Հովհան Վիլիելմը խնդրում է հավաստել Օրիի հաղորդածն այն մասին, թե արդյոք «Մեծ Հայաստանում» քրիստոնյաները «անօրենների համեմատ կազմում են մեծամասնություն և վերջիններս չունեն այդ երկրում ամուր ռազմակայաններ, քրիստոնյաներից չի պակասում ռազմական ոգին ու հարկավոր է միայն Եվրոպայի կողմից մի փոքր օգնություն, որպեսզի նրանք ի վիճակի լինեն թոթափելու ստրկությունը: Նա Գեորգիից խնդրում է իրեն տրամադրել ավելի մանրամասն տեղեկանք, որպեսզի ինքը իր խնամի և արյունակից գերմանական կայսրի հետ կարողանա անել ինչ հնարավոր է՝ բարի այդ գործեն ընդառաջ գնալու համար»⁸:

Օրին նամակներն առած՝ 1899թ. սկզբներին գալիս է Հայաստան:

Զերծ մնալով այն մանրամասներից, մենք պարզապես կվերլուծենք այն քաղաքական մոտեցումները, որոնք ունեցել են Օրին և հայ մելիքները և որոնք դրսևորվել են նրա Պֆալցյան ծրագրում:

Օրին Հայաստան է հասնում գարնանը: Նա նախ՝ այցելում է Էջմիածին, ուր ապրիլի 4-ին հանդիպում է ունենում կաթողիկոս Նահապետ Եղեսացու (1691-1705) հետ, որը նրան անբարյացակամ վերաբերմունք է ցույց տալիս: Պատճառն ըստ Լևոյի, որը իր տեսակետը հիմնավորում է մելիքների վկայություններով, այն էր, որ նա նվիրված էր պարսիկներին⁹:

Գրեթե նույն կարծիքին է նաև Աշ. Հովհաննիսյանը, որը գրում է՝ «Նա (Օրին – Ա. Ն..) հասկացավ, որ եթե հայերի ազատագրումը պիտի գլուխ բերեր ազգի կաթոլիկացման գնով՝ ապարդյուն կլինի խոսք բացել այդ մասին Էջմիածնում, ուր կաթոլիկասիրության կասկածն անգամ բավական էր իշխող կաթողիկոսին գահընկեց

⁸ Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, С.-Петербург, 1898, N 11, տես էջ 44-56:

⁹ Տե՛ս Լեւո, Երկերի ժողովածու, երրորդ հատոր, էջ 27:

անելու համար: Մյուս կողմից, նա պիտի գլխի ընկած լիներ նաև, որ հայերի դավանափոխության մասին Նահապետը չէր կարող խոսք բացել Պֆացի կուրֆյուրստի հանձնակատարի հետ թեկուզ հենց իրանական կառավարության երկյուղից, որի .. նա վերահաստատված էր իր աթոռի վրա»¹⁰:

Համոզվելով, որ Էջմիածնում անելիք չունի՝ Օրին մեկնում է Միսիան, որի Անգեղակոթ գյուղում, տեղի Մելիք Սաֆրազի ապարանքում, ապրիլի 9-ին գումարվում է Անգեղակոթի հայտնի ժողովը: Քննարկման առարկան կուրֆյուրստի մելիքներին ուղղված գրությունն էր: Իսկ ի՞նչ երաշխիքներ էր ուզում կուրֆյուրստը հայ մելիքներից: Առաջին՝ հպատակություն Հռոմի պապին, այսինք՝ կաթոլիկության ընդունում, որի վերաբերյալ մելիքները հավաստիացումներ են տալիս նրան ուղղված իրենց գրության մեջ:

Երկրորդ. Գրությունն ուղղված է Հովհան Վիլիելմին, որով նրանք վերջինիս առաջարկում էին Հայաստանի թագը և թախանձագին խնդրում էին՝ արագացնել գերմանական զորքերի մուտքը Հայաստան¹¹:

Երրորդ. Մելիքները վրացիների ապստամբության խնդիրը թողնում են առկախ, այն պարզ պատճառով, որ Գեորգի XI-ը, որին ուղղված էր կուրֆյուրստի նամակը, հեռացել էր քաղաքական գործերից: Նրան գրում են, որ վրացիների հետ բանակցությունների խնդրի հետաձգման պատճառների մասին Օրին անձամբ կզեկուցի նրան:

Նրանք հավաստիացնում էին, որ իրենք շուտով բանակցությունների մեջ կմտնեն վրացիների հետ և նրանց է մասնակից կդարձնեն իրենց գործին¹²:

Անգեղակոթի ժողովը մի գրություն էր ուղղում Պետրոս I ցարին, այն պարզ պատճառով, որ առանց նրա թույլտվություն անհնար կլիներ զորք մտցնել Հայաստան¹³ :

¹⁰ **Հովհաննիսյան Ա2.**, նշվ, աշխ. Հ II, էջ 311:

¹¹ **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 42:

¹² Նույն տեղում:

Ժողովից առաջ Սյունիքի մի քանի Մելիքներ Օրիի հետ միասին այցելում են Գանձասարը, որտեղի Փիլիպոս կաթողիկոսը ու եկեղեցականները դեմ են արտահայտվում կաթողիկոսության առաջարկին¹⁴:

Օրին ստանալով անհրաժեշտ գրությունները, Մինաս վարդապետի ընկերակցությամբ ճանապարհ է ընկնում դեպի Եվրոպա: Հասնելով Դյուսելդորֆ (1689թ. սեպտեմբեր) Օրին մշակում է Հայաստանի ազատագրության իր առաջին ծրագիրը, որն հայտնի է «Պֆալցյան ծրագիր» անունով:

Հայ քաղաքական մտքի ընդհանրապես, և Իսրայել Օրու քաղաքական մտքի մասնավորապես, ուղղվածությունների վերաբերյալ լիարժեք պատկերացում կազմելու համար հարկ ենք համարում վերլուծել այն կարևոր վավերաթղթերը, որոնք առկա են, որպեսզի զատորոշենք իրականը ռոմանտիզմից այն ուղու մեջ, որով ընթանում էին Օրին և իր համախոհները:

Նախ, Օրիի այսպես կոչված «Պֆալցյան» ծրագրի մասին: Այդ ծրագիրը (36 կետ) ներկայացվում է նրա՝ Հովհան Վիլհելմին 1699թ. սեպտեմբերին ներկայացրած զեկուցագրի մեջ, որը գրված է ֆրանսերեն լեզվով և ամբողջությամբ ներկայացված է Էզովի ժողովածուի մեջ¹⁵:

Հենց սկզբից հարկ ենք համարում շեշտել, որ Օրին այնտեղ ներկայացնում է հայ ղեկավարների հանձնակատար, մինչդեռ իրականում նա է ամբողջ զեկուցագրում առկա հայոց ազատագրության ծրագրի հեղինակը:

Օրին խնդրում է կայսրընտրիչ իշխանին, որ նախ և առաջ ինքը զանցն առնի գործը: Ապա, փաստորեն նրա միջնորդությունն է աղերսում Հռոմի պապին գործում ներգրավելու համար՝ 3-րդ կետով նա Հովհան Վիլհելմին համոզում է և խնդրում, որպեսզի վերջինս

¹³ Տե՛ս **ՁԶԾԵ**, նշվ. ժողովածուն, վավերաթուղթ N 6 և 7:

¹⁴ **Քյուրտեան Յ.**, Իսրայել Օրի, Վենետիկ, 1960, էջ 35:

¹⁵ Տե՛ս **ՁԶԾԵ**, c. 28-44.

Տոսկանայի մեծ Դքսին եռյակ դաշինքին մաս կազմելու խնդրում ևս համոզի:

Հետքրքիր է 4-րդ կետի հետևյալ ձևակերպումը. «Երբ ձեռք բերվի այս դաշնակցությունը, հարկավոր կլինի անցնելու ճանապարհ գտնել Լեհաստանի թագավորից և Մոսկովյանների մեծ դքսից, թե՛ ձեր կայսրընտրիչ բարձրության և թե՛ նորին կայսերական մեծության կողմից: Նրանք ոչ մի դժվարություն չպիտի ցույց տան, ոչ մեկը, ոչ մյուսը, նույնիսկ Մոսկովյանները հաճությամբ կկատարեն այդ, որովհետև դրանում իրենց համար շահ կա, որ ձեր բարձրությունը պիտի տեսնի հետևյալում»¹⁶:

5-րդ կետով նա կուրֆյուրտից խնդրում է տրամադրել հազար ձիավոր զորք, հազար դրագոններ, հարյուր գրենադեր, քսանհինգ թնդանոթաձիգներ, քսանհինգ ուբաձիգներ, չորս՝ վեց կալիբրի թնդանոթներ, հարյուր գնդակ, երկու մորտիր՝ 50 ուբանոց, հինգ հարյուր պատրույգավոր հրացան, նույնքան վառոդ, հարյուր դրոշակ, «որոնք ներկայացնեն մի կողմից խաչեղությունը և մյուս կողմից՝ սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին և պատշաճ մակագրությամբ՝ հայերեն լեզվով»: Օրին սա հետևյալ միամիտ պատճառաբանությամբ է համարում անհրաժեշտ. «Դրանով ցույց ենք տալիս, որ այս լավ ժողովուրդը միշտ հուսացել է դուրս գալ գերությունից խաչի զորությամբ և իր հովանավոր սուրբ Գրիգորի միջնորդությամբ»¹⁷:

Արդյոք խաչին ապավինելով է հայ ժողովուրդը դուրս եկել գերությունից, թե զենքին, որին դիմելու գիտակցության ավելի ուշ է եկել: Միջուցե սրանով Օրին ցանկացել է շահել քրիստոնյան տերությունների համակրանքը, բայց խաչը նրանց համար պատրվակ է եղել՝ սեփական շահին այն ծառայեցնելու դեպքում միայն:

Առնվազն տարօրինակ է Օրու՝ 6-րդ կետով ներշնչած այն հանգամանքը, որ մարդկանց և ձիերի համար ամեն տեղ դյուրին ձևով

¹⁶ Նույն տեղում, նաև՝ Լեռ, նշվ.աշխ., էջ 49:

¹⁷ Նույն տեղում:

կհոգան սնվելու միջոցներ, մանավանդ Ռուսաստանում, ուր ամեն ինչ առատ է և էժան:

7-րդ կետով Օրին Հովհան Վիլիելմին առաջարկում է Ավստրիայի կայսրին միջնորդել արշավանքի համար տրամադրելու այն երկու հազար հուսարները, որոնք իրենք տեսել էին Հունգարիայում, որոնք ըստ նրա կայսրության համար հարմար մարդիկ չէին, որովհետև գողություններ էին անում, «բայց նրանք մեզ համար կլինեն, քանի որ աշխույժ են ու ճարպիկ, ինչպես այդ նկատվել է ռենում, և քաջալերելու համար նրանց, որ մեզ լավ ծառայություն մատուցեն, նրանց թույլ կտրվի որոշ չափով ազատություն անհավատների վերաբերմամբ, որ կատարելապես համապատասխանում է նրանց ճաշակին: Եթե այս երկու հազար հուսարներին նորին մեծությունն ավելացնի հազար մարդ հեծելագոր, հազար դրագոն և այնքան հրետանի, որքան մենք խնդրել ենք ձեր կայսրնտրիչ բարձրությունից, մենք շատ գոհ պիտի լինենք»¹⁸:

Տոսկանայի դքսի (Կուզմաս III) օժանդակությունը նա թողնում է նրա և Հովհան Վիլիելմի ցանկությամբ (8-րդ կետ):

Օրիի ծրագրի 9-րդ կետը կարելի է ընկալել որպես չհիմնավորվող ցանկություն՝ պայմանավորված երկու հանգամանքով՝ ա) արշավանքի համար նախատեսված տերություններին շահագրգռելու և բ) այն համոզմունքով, որ իր ցանկություն իսկապես հնարավոր է: Ահա նրա բովանդակությունը. «Զորագնդերը պիտի հազեցվեն մեր ծախսերով, և բոլոր ծախսերը, որ նորին կայսերական մեծությունը, մոնսինյոր մեծ դուքսը կանեն, կվերադարձվին եռապատիկ և ավելի, որոնք պիտի առաջանան այդ գործից և որոնք գուցե տան մեկին հազար: Եթե հետագայում նորին կայսերական մեծությունը պետք զգա իր գորագնդերը վերադարձնելու մենք կվերադարձնենք նույնպես եռապատիկ կամ ավելի, ինչպես որ իրեն հաճելի կլինի»¹⁹:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 29, նաև՝ **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 50:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 29-30, նաև՝ նշվ. աշխ., էջ 50:

Հարց է առաջանում՝ այդ ի՞նչ միջոցներով պետք է հոգացվեին գորագնդերի ծախսերը, երբ հայերը հեծում էին պարսկական լծի տակ, կամ ինչպե՞ս էր հնարավոր «մեկն տասը» վերադարձնելը:

Օրին հրետանու ծախսը խոստանում է հատուցել արծաթով, միայն թե այդ պետք է աներ կուրֆյուրստը, որը դառնալու էր Հայաստանի թագավորը «ուր կա անհավատալի առատություն ամեն բանի, միայն թե այնտեղ մարդ լինի վայելելու համար»²⁰: Նա կայսրընդիչ իշխանին ոգևորում է նաև Հայաստանում գտնվող մեծ քանակությամբ պղնձի և երկաթի հանքերով, որոնք իբրև թե հայերի ձեռքում էին:

Օրին ծրագրում է արշավանքն սկսել 1700թ. մայիս ամսի վերջերին, երբ Հովհան Վիլիելմի գորագնդերը պետք է անցնեին Բոհեմիայի, Լեհաստանի, մինչև Մոսկվա, ուր նավ նստելով գետով պետք է հասնեին Աստրախան, որտեղից էլ Կասպից ծով: Այդ նավերից յուրաքանչյուրն, ըստ նրա, ընդունակ էր տանելու 1500 ձի և այդքան էլ մարդ²¹ :

Եղանակի լավ լինելու դեպքում գորագնդերը երկու-երեք օրում կացնեին ծովը և կմոտենան Հայաստանի սահմանին:

Հետաքրքիր է, որ Օրին խորհուրդ է տալիս այս արշավանքի նպատակի մասին ոչինչ չասել ոչ Լեհաստանի թագավորին և ոչ էլ՝ Ռուսաստանին, որովհետև դա նրանց մոտ նախանձ կառաջացնի: Հարց է առաջանում՝ այդ դեպքում ի՞նչ երաշխիք, որ այս տերությունները թույլ կտային իրենց տարածքներով արշավանքի կազմակերպումը: Արդյո՞ք հնարավոր էր, որ նրանք թույլ տային իրենց տարածքներով օտար զորքերի անցում՝ առանց խորանալու նրանց բուն նպատակի մեջ: Անշուշտ, ոչ:

Մոսկվայի Բարեսրտությունը նա ցանկանում է շահել դարձյալ ցանկալին իրականի տեղ մատուցելով:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ **ՅօՑ**, էջ 30, § 12, **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 51, **Հովհաննիսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 356:

Նա գտնում է, որ պիտի խնդրել, որ ցարն արգելի Կասպից ծովից Իրան գնացող նավերի մեկնումը, մինչև որ առաջիկա հուլիս ամսին Վոլգայի ափերը հասնեն Եվրոպական զորամասերը: Այդ ընթացքում Իրան մեկնելու համար Վոլգայի ափերին հավաքված կլինի մոտ 2000 հայ մարդ՝ արշավանքին օժանդակելու համար: Աշ. Հովհաննիսյանը ճիշտ հարց է տալիս՝ «Ինչպե՞ս էր Օրին կամենում օգտագործել վերջիններիս՝ պարզ չէ»²² (դրանք հիմնականում հայ առևտրականներ էին լինելու – Ա.Ն.):»:

Օրիի ծրագրով հոկտեմբերի սկզբներին զորագնդերը մոտենալու էին Շիրվանի ծովեզրին, ապա՝ մի ամայի վայրում ապաստանելով՝ գիշերը հարձակվելու ու գրավել Շամախին: Այնուհետև արշավանքն ընթանալու է հետևյալ կերպ. «Շամախուց դուրս գալուց կարելի է չորս գները բաժանել չորս մասի, մի մասը որ կարշավի ուղիղ դեպի Գանձակ, ուր կա անհավատների մի նահանգապետ: Քաղաքն ոչ մի ամրություն չունի, բացի երեսուն մարդուց, որոնք նահանգապետի հետն են, իսկ քաղաքի շուրջն ապրողները բոլորն էլ քրիստոնյա են: Երկրորդ մասը պիտի գնա ուղակի Լոռու երկիրը, ուր կա նույնպես մի մեծ ավանի մեջ մի կառավարիչ, որ ոչ միա գունդ չունի: Երրորդ մասը կերթա Ղափանի երկիրը, որտեղ կա նույնպես մի նահանգապետ մի քաղաքում, առանց ամրության և առանց զորքերի, ինչպես էին նախորդ քաղաքները»²³: Եվ չորրորդ մասը (որ պիտի կազմված լինի ընտիր զորքերից) կարշավի նույնպես մեծ արագությամբ Նախիջևան քաղաքը, ուր մի նահանգապետ կա, որ իր հետ ունի հարյուր մարդ, որովհետև նա թագավորության գլխավոր զորապետն է և նա է, որ տիրում է մեր նահանգին և որ մահացու թշնամին է մեր ընտանիքի և ուրիշ քրիստոնյա իշխանների, որոնց շատ անգթաբար մեռցնել է տալիս»²⁴:

²² **Հովհաննիսյան Աշ.**, նշվ. աշխ., էջ 356:

²³ **ՅՅՅՅ**, էջ 32-33, \$ 17, **ԼԼԼԼ**, նշվ. աշխ., էջ 53, **Աշ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 356:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 33:

Ակնհայտ է, որ Օրին գրեթե զրոյացնում է հակառակորդի ռազմական հնարավորությունները²⁵:

Այնուհետև Օրին նախատեսում է հասնել Արաքս գետը, որը հինգ անցք ունի, որոնցով կարելի է ծածուկ անցնել՝ թողնելով վրացիներին դեպի աջ և պարսիկներին՝ դեպի ձախ: Արաքսը բաժանում է Պարսկաստանը Հայաստանից: Շամախուց մինչև Նախիջևան ընկած գյուղերը նա համարում է այս ու այն կողմ ցրված, իսկ մարդկանց էլ ամբոխ կամ խաժամուտ, որոնց դիմադրելու դեպքում զինաթափ կանեն:

Նրանք Մելիք Էմիրբեկին, որի տունը Շամախուց տասը մղոն էր հեռու, լուր էին ուղարկելու՝ ոտքի հանելու համար «զլխավորներին», որոնք (Ղափանի Մելիքները) անհապաղ զորահավաք պիտի կազմակերպեին և 5000 հոգով արշավեին Երևան, ուր նստող խանն, ըստ նրա ունեյ միայն 200 զինվոր²⁶:

Սակայն այս թիվը նա նույնպես շատ փոքր է ներկայացնում²⁷:

Երևանի գրավումով, որը դյուրին կլիներ նաև այն պատճառով, որ Երևանի խանության բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին, ուղիղ ճանապարհ կբացվեր դեպի Նախիջևան:

Օրին այնուհետև առաջարկում է արշավել Թավրիզ, որտեղ նույնպես ըստ նրա «չկա ո'չ զորք, ո'չ ամրություն» չնայաց որ կա մեծ զինապահեստ և ամրություններ: Այն գրավելու համար անհրաժեշտ է մեծ զորաբանակ:

Ամբողջ այս գործողության համար օրին հաշվում է քսանհինգ օր, քանի որ այն պետք է իրականացվի արագընթաց մարտավարությամբ: «Ռազմավարության այս եղանակը դյուրանում էր այս ժամանակաշրջանում, - գրում է Ա2. Հովհաննիսյանը, - երբ երկրի

²⁵ Դրանում համոզվելու համար տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա2.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 11, էջ 357-360:

²⁶ **ԶօՅ**, էջ 33:

²⁷ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա2.**, նշվ. աշխ., էջ 361-362:

կենտրոնը չէր կարող անմիջապես իմանալ այն, ինչ կատարվում էր երկրի ծայրամասում»²⁸:

Օրիի ծրագրում շատ չափազանցված են ներկայացված հայերի ռազմական հնարավորությունները: Ըստ նրա հայերը կարող էին հանել 192 000 կովող ուժ²⁹ : Բացի այդ վրացիների հետ կայանալիք համաձայնության հետևանքով նրանք հանելու էին 80 000 կովող ուժ, իսկ 30 000 զորքով էլ վրացիներին օգնելու էին ռուսները: Թուրքահայերն էլ խոստացել էին 228 000-ից ոչ պակաս մարդ³⁰ :

Բավական հետաքրքիր են Օրիի քաղաքական ըմբռնումներն այն մասին, թե ինչպիսի դիրքորոշում կունենա Թուրքիան այս պարագայում, այսինքն՝ երբ Եռյակ դաշինքի ուժերը մտնեն Հայաստան: Նրա դատողություններն հետևյալն են. «Շատ հավատալի է, որ թուրքերը, տեսնելով ձեր կայսրնտրիչ բարձրության գորքերը, մտած այդ երկրները, շատ կգարմանան, այդ նրանց կպատճառե մեծ տխրություն և նրանք սրանով ուղղակի պիտի հավատան, որ մարգարեության ժամանակը շատ մոտեցել է, որ իրենց նախագուշակել էր, թե կորցնելու են իրենց թագավորությունը, և կտեսնեն, որ այս ոչ թե հոգուտ իրենց է, այլ՝ ի վնաս:

Նույնպես ես չեմ կարող զատել, թե ինչ կարող են անել նրանք, և եթե մեզ պատերազմ հայտարարեն, ոչինչ չպիտի շահեն, որովհետև առնելու մի քաղաք կա, այն էլ՝ Երևանը: Եվ ես չեմ կարծում, որ մի քաղաքի համար նրանք լինեն այս կողմերը: Եվ նույնիսկ նորին կայսերական մեծությունը, Լեհաստանի թագավորը և Մոսկովյանների թագավորը կհասկացնեն Մեծ Թուրքին, որ ձեր կայսրնտրիչ բարձրությունը պատերազմ է անում պարսիկների դեմ և ոչ թուրքերի, որովհետև պարսիկները չկան իրենց խաղաղության դաշնագրում, բայց եթե այս պարագայում թուրքերը պատերազմ հայտարարեն ձեր կայսրնտրիչ բարձրությանը՝ քրիստոնեից

²⁸ Նույն տեղում, էջ 365:

²⁹ Զօռ, նշվ. ժողովածուն, էջ 35-36, Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 365:

³⁰ Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 66:

թագավորները և իշխանները նույնպես նրանց կհայտարարեն պատերազմ և այդ դեպքում մենք թուրքերից վախենալու ոչինչ չունենք, որովհետև Մոսկովյաններն անմիջապես նրանց պատերազմ կհայտարարեն, եթե այդ անհրաժեշտ լինի»³¹: (Ընդգծումը մերն է - Ա. Ն.)

Օրիի այս քաղաքական ընկալումները չեն դիմանում ոչ մի տրամաբանության, հետևյալ պատճառներով.

Առաջին. Թուրքիայի համար, որը տասնամյակներ շարունակ պատերազմներ էր մղել Պարսկաստանի հետ՝ Հայաստանին տիրելու համար, Եվրոպական տերությունների օգնությամբ Հայկական թագավորության վերականգնումը թեկուզ և Արևելյան Հայաստանում ամեննին էլ հանդուրժելի գաղափար չէր, քանի որ դրան հարկավ հետևելու էին Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու ձգտումները: Եվ այստեղ ոչ մի նշանակություն չէր ունենալու այն հանգամանքը, որ «պարսիկները չկան խաղաղության դաշնագրում» (1699թ Կարլովցիի, որը կնքվեց Ավստրիայի և Թուրքիայի միջև):

Երկրորդ. Թույլ են Օրիի այն հավաստիացումները, որ եթե թուրքերը պատերազմ հայտարարեն կուրֆյուրստին, ռուսները և լեհերը նրանց անմիջապես պատերազմ կհայտարարեն: Միթե Ռուսաստանին, որն Իվան Ահեղի ժամանակներից արդեն ցանկանում էր ընդլայնել իր հարավային սահմանները և Կովկասին տիրանալով իջնել Միջերկրականք կովի մեջ կմտներ թուրքերի դեմ՝ հանուն հայկական թագավորության ստեղծման: Անշուշտ, ոչ: Ընդհակառակը կարծում ենք, որ պարսիկների դեմ պատերազմի դեպքում հնարավոր էր ռուսների օգնությունը վերջիններիս և ոչ թե Արևմուտքի տերություններին, որովհետև Պարսկաստանից Անդրկովկասի նվաճումը նրա քաղաքական հեռագնա ծրագրերի մեջ էր: Ուրեմն ինչու նա պետք է հանդուրժեր Եվրոպայի ուժեղացումն այս տարածաշրջանում:

³¹ Զօռ, էջ 40, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 60, Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 372, Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ՀԱ հրատ., հ. IV, էջ 132-133:

Այնպես, որ դարձյալ չի սխալվում Աշ. Հովհաննիսյանը, երբ գրում է. «Եվ այսպես, եթե Հայաստանի նվաճումը նկատվում էր թեթև ու հաճելի մի զբոսանք, ապա նվաճված այդ երկիրը պաշտպանելու համար վերջիվերջո ծիր էր բացվելու մեծ պատերազմի, որի հաղթանակն ապահովելու համար Պֆալցի ծրագրում չկար հաստատ որևէ կռվան»³²:

Չերծ մնալով ծրագրի մյուս մանրամասների ներկայացումից, ավելացնենք, որ այն ազատագրված Հայաստանի թագավոր էր նախատեսում Հովհան Վիլիելմին, իսկ նրա սահմաններն ընդգրկելու էին Լոռին, Գանձակը, Գեղարքունիքը, Արցախը, Սյունիքը, Նախիջևանը, Արարատյան դաշտը: Մայրաքաղաքն էր լինելու Երևանը³³:

Հովհան Վիլիելմը նրան հավանություն է տալիս, սակայն, Եվրոպայում փոխվել էր քաղաքական վիճակը, որն արդեն անհնար էր դարձնելու նրա իրականացումը, թեև դրանից չի կարելի բխեցնել, որ եթե չփոխվեր՝ ծրագիրն իրականանալու էր:

Կուրֆյուրստը Օրուն առաջարկում է մեկնել Տոսկանա, Ավստրիա և Հռոմ՝ արշավանքի կազմակերպման վերաբերյալ բանակցությունների համար: 1700թ. հունիսին Օրիին ընդունում է պապը՝ խոստանալով իր աջակցությունը, նույնը անում է և Տոսկանայի դուքսը: Սակայն, բացասական էր Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդ I-ի վերաբերմունքը: Եվ դա պատահական չէր: Նա Թուրքիայի հետ 1699թ. կնքել էր Կարլովցիի պայմանագիրը, որը խախտելու ցանկություն բուրբոլին չունեիր: Բացի այդ, նա պատերազմի էր պատրաստվում Ֆրանսիայի հետ՝ իսպանական ժառանգության համար: Ուստի նա մատնացույց արեց ռուսական ցարին:

Այսպիսով, ձախողվեց Եռյակ դաշինք ստեղծելու Օրու ծրագիրը:

³² **Հովհաննիսյան Աշ.**, նշվ. աշխ., էջ 372:

³³ **Հովհաննիսյան Պ.**, Հայ ազատագրական շարժումները (15 - րդ դարի կես - 18 - րդ դարի վերջ, Երևան, 2010, էջ 31:

«Պֆալցյան ծրագրով» Հայկական պետականության վերականգնման Իսրայել Օրու մատուցած հայեցակետերի մասին որպես ընդհանրացումներ կուզենայինք առանձնացնել հետևյալները.

Առաջին. Իսրայել Օրին իսկապես եղել է բարձր հայրենասիրությամբ լեցուն անձնավորություն, որն իր կյանքի ամենագլխավոր նպատակն է դարձրել Հայաստանի ազատագրության խնդիրը, դրա իրականացման համար որդեգրած ռազմավարության և մարտավարության մեջ մի քանի քայլ առաջ անցնելով իր նախորդներից:

Երկրորդ. Եթե նրա նախորդ գործիչները հայոց պետականության վերականգնման հարցը միայն կապում էին Եվրոպական տերությունների օգնության և դավանափոխության հետ, ապա՝ Օրին մեջտեղ է բերում նաև սեփական հնարավորությունների օգտագործման անհրաժեշտության հարցը, առանց որի դժվար էր շահագրգռել Եվրոպական տերություններին: Ճշմարիտ է նա դաշնակիցների Հայաստան մուտքով հաշվում է 192 000 հայկական կռվող ուժեր, որոնք ոտքի կկանգնեին՝ հանուն ազատության, որը չափազանցված է և ցանկացած Եվրոպական տերության դեկավարի մոտ կարող էր հարց առաջանալ՝ թե եթե այդքան ուժեր հանելու հնարավորություն կա, այդ դեպքում ինչի՞^օ համար է պետք 5000-ը (Լեոն Ճշմարիտ հարցրում է անում. «Մանրամասն հաշիվներով Օրին այդ բանակի քանակը հասցնում էր 192 հազարի, բացի դրանից, վրացիների հետ կայանալիք համաձայնության հետևանքով սպասվում էր օգնական զորք՝ 80 հազար, ռուսներից (վրացիներին օգնելու համար)՝ 30 հազար, իսկ թուրքահայերն ասել էին թե նրանք պատրաստել են ու ոտքի դնել կարող են 228 հազարից ոչ պակաս մարդ: Այդ ահագին կուտակումները (500 հազար և ավելի) նույնիսկ անհասկանալի էին դարձնում, թե էլ ինչո՞ւ 5-6 հազար ավստրո-գերման զինվորներ պիտի գային Անդրկովկաս: Բավակա՞ն չէր լինի միթե, որ Պֆալցի կուրֆյուրստը կամ նրա եղբայրն անձամբ գային^ա այդ ահագին բանակի գլուխն անցնելու, մի բանակի, որ եթե

իրականանար, կարող էր, ճիշտ որ, նվաճել ամբողջ Իրանը, որի ամբողջ զինվորական ուժը Օրիի ասելով, հայ-վրացական խառն բանակի կեսն էլ չէր կազմում»³⁴), բայց և այնպես նա ամենայն հավանականությամբ **այն ըմբռնումն է ունեցել, որ առանց սեփական ուժերի առկայության կճախողվեր Հայաստանի ազատագրման ցանկացած առաքելություն:** Եթե այս ըմբռնումը նա չուներ, ապա՝ նշանակում է, որ նրա մոտ իշխել է քաղաքական ավանտյուրիզմը, որի մասին դատողություններն անհիմն են դառնում՝ ծրագրի ընթերցման դեպքում: Այդքան ուժեր հանելու անհնարիության գիտակցումը նա անշուշտ ունեցել է, բայց դրանով շահագրգռելով վերոհիշյալ տերություններին, նա անհնար չի համարել առհասարակ հայկական կովոդ ուժերի ձևավորման հնարավորությունը:

Երրորդ. Օրին օժտված է եղել ռազմավարի ընդունակություններով: Արագ և կտրուկ քայլերով գործողությունների ծրագրի մատնանշումը դրա վառ վկայությունն է:

Չորրորդ. Քաղաքական ռոմանտիզմով էր շաղախված Օրիի կողմից հնարավոր դաշինքի երկրներին այն համոզմունքի մատնանշումը, ըստ որի³ արշավանքը Եվրոպայից մինչև Հայաստան կարժանանար Ռուսաստանի դրական վերաբերմունքին: Այս հարցում նա ինչքան է փորձեր, չէր կարող ապակողմնորոշել Ավստրիայի թագավորին, որը խնդիր էր ունեցել թուրքերի հետ, բայց փակել էր Կարլովցիի պայմանագրով (դրանով նա տիրացել էր Հունգարիային, Սլավոնիային և Զիբենբուրգիային): Այդ խնդրի փակումից հետո նրա քաղաքականությունն ուղղորդվում էր դեպի Արևմուտք և արդեն նրան բնավ չէր հետաքրքրում Իրանը, որի դեպքում ձեռք կբերեր Հայաստանի անբարյացակամությունը: Ուստի նա արևելյան խնդիրը թողնում էր Ռուսաստանին:

Ուստի և պատահական չէ, որ Լեոպոլդ I-ը «հասկանալ տվեց, թե ավստրիական կամ պֆայցյան զորքերի տրանզիտի մասին խոսելուց առաջ պիտի խոսք լիներ այն մասին, թե չէ՞ր կամենա

³⁴ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 66:

արդյո՞ք ինքը ցարը ստանձնել Իրանահայաստանի ազատագրման գործը և արդյո՞ք ցարը ի վիճակի չէ՞ր լինի անձամբ միջամտել այդ գործին, որչափ Իրանահայաստանը մոտ է ու սահմանակից ոչ թե Ավստրիային, այլ՝ Մոսկովյան պետությանը»³⁵:

Լեոպոլդ I-ը հայտնում է նաև, որ եթե տրանզիտի մասին ցարը տալու լինի իր համաձայնությունը, ապա՝ առանց ռուսական զորքերի օգնության անհնար կլինի գերմանական զորքերի մասնակցությունը Օրիի մատնանշած գործողություններին և միայն ցարի դիմումի դեպքում կայսրը կմասնակցի Հայաստանի ազատագրման գործին³⁶:

Սա նշանակում է, որ Ռուսաստանը չէր հանդուրժի Եվրոպական պատերազմ Իրանի հետ՝ հանուն Անդրկովկասի կամ Հայաստանի:

Այսպիսով, Օրիի քաղաքական հաշվարկներն այս առումով ևս իրենց չեն արդարացնում:

Հինգերորդ. Համոզիչ չեն եղել Օրիի հավաստիացումները հայերի դավանափոխության վերաբերյալ, թեպետ դա չի նշանակում, որ հակառակ դեպքում հնարավոր էր նրա ծրագրով Հայաստանի ազատագրումը: Այս առումով ընդունելի են Լեոյի դիտարկումները. «ծրագրի մի ուրիշ պակասավոր կողմն էլ այն էր, որ դավանափոխության հարցը բոլորովին անբավարար վիճակի մեջ էր մնում: Իշխաններն ասում էին, թե ընդունած լինելով կաթոլիկություն, նրանք այնուամենայնիվ, այդ չէին կարող խոստովանել հրապարակորեն, քանի որ կմնան անհավատների^a պարսիկների տիրապետության տակ: Այս նշանակում է, թե Հայաստանը նախ պիտի ազատվի, ապա դառնա դավանափոխ, մինչդեռ կաթոլիկ հոգևորականության համար այդպիսի պայման չէր կարող լինել: Առաջ դավանափոխություն, որպեսզի եթե ազատությունը չհաջողվի էլ, շահող մնա Հռոմի աթոռը»³⁷:

³⁵ **Հովհաննիսյան Ա2.**, նշվ. աշխ., էջ 38:

³⁶ **ԶՅՅԲ**, նշվ. ժողովածուն, N 12, էջ 56-57:

³⁷ **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 68, հմմտ. **ԶՅՅԲ**, նշվ. ժողովածուն, N 9, **Հովհաննիսյան Ա2.**, նշվ. աշխ., էջ 404-405:

Մի խոսքով հայոց պետականության վերականգնման Իսրայել Օրու «Պֆալցյան» ծրագրում մատնանշված հայեցակետը հիմնված էր^ա դավանափոխության, քրիստոնյա երկրների օգնության և հայոց զինված աջակցության հնարավորությունների վրա, բայց այդ հայեցակետը չէր կարող իրականանալ, որովհետև ա) ժողովրդի դավանափոխությունը կախված չէր միայն նրա ցանկությունից, բ) հայ ժողովրդի քաղաքական շահերին հնարավոր չէր ծառայեցնել Եվրոպական տերությունների շահերը:

Ընդհակառակը վերջիններիս շահերին պետք էր հարմարեցնել հայոց շահերը, որը կարծես մի փոքր հնարավոր էր, բայց անհնար դարձավ Եվրոպայում քաղաքական իրավիճակի փոփոխության հետևանքով:

Եվ նրա «Պֆալցյան ծրագիրը» կորցրեց իր քաղաքական արժեքը:

Ашот Нерсисян, Реконструкция армянского государства с точки зрения Исаея Ори по «Пфальцскому плану» - В статье анализируется стремления Исаея Ори по освобождению Армении: в первый период его деятельности, когда он надежду освобождения армян связывал с европейскими державами. Сопоставив фактами там попытались доказать, что «Пфальцкий план» Исаея Ори целиком последствие политического романтизма, когда он желаемое путал с реальностью. Там всесторонне были приподняты причины неудач всех его планов, а также политическая точка зрения Исаея Ори по отношению к освобождению Армении.

Ashot Nersisyan, Israel Ori's Concept of Recovery of Armenian State according to "Pfaltzian Program" - In the article Israel Ori's strivings for the liberation of Armenia during the first period of his activities are presented. In this period he hoped that European states would help Armenia. In the article an attempt is made to prove by the comparison of the facts that Israel Ori's "Pfaltzian Program" is wholly based on political romanticism where he confuses the desired with the real. Here the reasons of the failure of his program as well as Israel Ori's concept of the liberation of Armenia are presented thoroughly.